

ՄԱՐԻԱ ՍԻՔՍ-ՀՈՀԵՆԲԱԼՔԵՆ

ԵԶՂԻՆԵՐԻ 72-ՐԴ ՖԻՐՄԱՆԸ.
«ՔՈՂԱՐԿՎԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»՝
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՍԱՐՏԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ

Սկիզբը՝ թիվ Դ.

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

2008 թվականից Հայաստանում հանրային լրատվամիջոցների գրառումները սկսեցին բարձրաձայնել «քողարկված ցեղասպանության» խնդիրը: 2011 թ. «Ցեղասպանության Կանխումն Այսօր»¹ կայքէջում առկա համացանցային օրագրում² զետեղված գրառման մեջ սկսվեցին քննարկումներն Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում եզդիների նկատմամբ գործադրված «քողարկյալ» ցեղասպանական հալածանքների մասին: Չնայած որ թվարկված են այն քաղաքներն ու գյուղերը, որտեղ իրագործվել են հալածանքները եւ տրված է զոհերի մոտավոր թվաքանակը³, այնուամենայնիվ սույն տեղեկությունը բավականին մակերեսային է եւ նշված չեն սկզբնաղբյուրները: Համացանցային սույն օրագրում եզրահանգվում է, որ մինչեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Անատոլիայի հարավարեւելյան նահանգներում բնակվել են 750 000 եզդիներ, որոնցից ողջ են մնացել միայն 250 000-ը: Սկզբնաղբյուրների բացակայության պատճառով, սակայն, սույն գնահատականները չեն կարող լրջությամբ ընդունվել: Նույնիսկ զոհերի թվերին առնչվող առանձին հավաստի աղբյուրների առկայության դեպքում, Օսմանյան կայս-

¹ 2010–2012 թթ. կազմակերպվել է Երուսաղեմի Հոլոքոստի եւ Ցեղասպանության Ինստիտուտի նախաձեռնությամբ: Համացանցային օրագրում զետեղված գրառումներն ու հոդվածները դեռեւս հասանելի են հետեւյալ կայքում՝ <http://www.ihgilm.com> (հեղինակի վերջին մուտք՝ 30.07.2018, մուտք՝ 03.04.2023)

² Տե՛ս I. W. CHARNY, Introduction to Special Section on Co-Victims of the Armenian Genocide, Assyrians, Yezidis, Greeks, Institute on the Holocaust & Genocide in Jerusalem, 2011՝ <http://www.ihgilm.com/introduction-to-special-section-on-co-victims-of-the-armenian-genocide-assyrians-yezidis-greeks-israel-w-charny/> (հեղինակի վերջին մուտք՝ 14.05.2015, մուտք՝ 03.04.2023):

³ Սինջար, Սինուն, Գոբալ, Դգուր, Գալի Ալի Բագե, Զորավա, Կարսե եւ Բարե, Սիբա, Թլիզեր, Թլզաֆե, Խրբադե Կավալա, Գրգարկ, Ռմբուսի, Շարոկ, Թլքազար, Թլբանթա, Խոչո, Խոթմի, Մոսուլ, Ռնդավան եւ Ամադիա:

րության ժողովրդագրական համապարփակ տվյալների սակավության պատճառով զոհերի ու փրկվածների ընդհանուր թվաքանակի սահմանումն անհնար է:

Շատ քիչ են ուսումնասիրվել նաեւ արխիվային առկա սկզբնաղբյուրները՝ լինեն դրանք նախկին Օսմանյան կայսրության արխիվային փաստաթղթեր, հայկական եւ ռուսական դիվաններ, թե՛ եւրոպական աղբյուրներ: Վանից հարավ գտնվող շրջանների եւ ներկայիս հյուսիսային Իրաքի առնչությամբ հասանելի են հիմնականում հետպատերազմյան տարիներին վերաբերող բրիտանական սկզբնաղբյուրները: Դրանք վերլուծության են ենթարկել գիտնականներ Զոն Գեսթը⁴, Նելիդա Ֆուկարոն⁵ եւ Բիրգյուլ Աշիկյիլդիզը⁶:

Խորհրդային Միության քաղաքական իրավիճակի պատճառով, հատկապես՝ Ստալինյան ժամանակաշրջանում, Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպված ցեղասպանական հալածանքների հարցը դժվար թե դառնար քննարկման առարկա: Հայոց ցեղասպանությունն ինքնին Հայաստանում հրապարակայնորեն բարձրաձայնվել է միայն 1960-ական թվականներից, երբ սկսեցին բուռն հետազոտություններ իրականացվել ինչպես Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ՝ Սփյուռքի ազդեցիկ համայնքներում: Թեեւ եզդիներին, ինչպես նաեւ ասուրիներին ու հույներին բաժին է ընկել նույն ճակատագիրը, այնուամենայնիվ քաղաքական հանգամանքները թույլ չեն տվել եզդիներին ամենայն մանրամասնությամբ քննել իրենց ցավալի պատմությունը: Սույն պատմությունը ներկայացվել է միայն Հայաստանի ազդեցիկ եզդի գործիչների մի քանի կենսագրականներում կամ հրապարակված ընտանեկան հիշողություններում⁷:

Այնուամենայնիվ, եղել են մի քանի գիտնականներ, որոնք առաջադրել են հետեւյալ հարցը՝ արդյո՞ք Օսմանյան կայսրությունում եզդիների ճակատագիրը պատմության քողարկյալ ցեղասպանություններից մեկն է, որը ծածուկ է մնացել ո՛չ միայն այն պատճառով, որ վերջինիս

⁴ St J. S. GUEST, Survival among the Kurds: A History of Yezidis, London & New York: Kegan Paul International, 1993:

⁵ St N. FUCCARO, Communalism and the State in Iraq: The Yazidi Kurds, c. 1869–1940, “Middle Eastern Studies”, vol. 35, № 2, 1999, էջ 1–26:

⁶ St B. AÇIKYILDIZ, նշ. աշխ., 2014:

⁷ St C. CELİL, նշ. աշխ., 1982, եւ H. CINDÎ, նշ. աշխ., 1999, ինչպես նաեւ՝ S. İBO, նշ. աշխ., 2009:

առնչությամբ մինչ օրս առկա չեն պատշաճ ուսումնասիրություններ, այլ նաեւ՝ այն իրողությամբ, որ Թուրքիայում դրա [այսինքն՝ եզդիների ցեղասպանության] վերաբերյալ որեւէ հիշատակություն մատնվել է լուծության, մինչդեռ Հայաստանում այն դժվար թե գիտական հետազոտության կամ քննարկման նյութ է եղել⁸։ Հայաստանում միայն 2015 թ. է ստեղծվել հանձնաժողով՝ եզդիների ցեղասպանության ճանաչման համար առկա սկզբնաղբյուրներն ուսումնասիրելու եւ փաստերը քննելու նպատակով։

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅԱՆ⁹ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԺԹ. դարի ողջ ընթացքում Օսմանյան կայսրության [իշխանությունները] ցեղասպանության «նախապատրաստական» տարաբնույթ քաղաքականություններ են վարել ընդդեմ կրոնական եւ ազգային փոքրամասնությունների¹⁰։ Եզդիների դեմ ձեռնարկված միջոցառումների շրջանակը, հատկապես՝ Համիդիե զինյալ [հեծելա]գնդերի [իրականացրած գործողությունների] ժամանակահատվածում, ներառում էր խորհրդատվական հանձնաժողովի ձեւավորում, որը դրամական մեծ պարգևների խոստումով փորձում էր համոզել նրանց կրոնափոխ լի-

⁸ Տե՛ս “Hidden Genocides: Power, Knowledge, Memory”, ed. by A. Hinton, T. La Pointe, & D. Irvin-Erickson, New Brunswick: Rutgers UP, 2013:

⁹ Սույն հատվածում հեղինակը կիրառել է անգլերեն «priming» բառը, որը տվյալ համատեքստում նշանակում է « պատրաստել կամ լիցքավորել ինչ-որ բան՝ որեւէ գործողության համար»։ Դրանից զատ՝ «prime» բառն ունի նաեւ «պատիճ, հրապատիճ», «ճաթրուկ՝ հրացանի պատիճ» իմաստները [բառի ստուգաբանության առնչությամբ տե՛ս ՄՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. Յ-րդ, Երեւան, 1944, էջ 190 եւ այլն]։ Այդուհանդերձ, հաշվի առնելով հայերենի լեզվական առանձնահատկություններն ու իմաստային նպատակահարմարությունը, նախընտրել ենք կիրառել «նախապատրաստություն» բառը (ծնթ. թրգմ.)։

¹⁰ Ալեքս Հինթոնը ներմուծել է «ցեղասպանական նախապատրաստություն» (կամ՝ «ցեղասպանության նախապատրաստություն») եզրույթը, որը վերաբերում է գոյություն ունեցող կոնֆլիկտային իրավիճակների բորբոքման գործընթացներին. «Թեեւ յուրաքանչյուր ցեղասպանություն ունի որոշակի պատճառաբանություն, այնուամենայնիվ ցեղասպանության կանխապատրաստության գործընթացում առկա են նմանություններ։ Այսպես, օրինակ, Կուպերը պնդում է, որ ցեղասպանությունների մեծ մասը բնութագրվում է առնվազն երեք հիմնական նախապատրաստություններով՝ հասարակարգային խորը տարաձայնություններով եւ ճանաչելի զոհերի խմբով, ատելության օրինականացված գաղափարախոսությամբ, ու բարոյական զսպվածության քայքայմամբ» (տե՛ս A. L. HINTON, Introduction. Genocide and Anthropology, in: “Genocide: An Anthropological Reader”, ed. by A. L. Hinton, Malden: Oxford University Press, 2002, էջ 14, ամբողջական հոդվածը՝ էջ 1–23)։

նեւ, իսկ հետո, որպէս վերջին միջոց՝ նրանց Հանաֆիական իսլամ¹¹ պարտադրելու համար, սպառնում էին պատժիչ արշավախմբերով¹²: Էդիպ Գյուլբաշին, հիմք ընդունելով օսմանյան աղբյուրներում հայտնաբերված տեղեկությունները, վերլուծել է ԺԹ. դարում [թուրքական] պետության՝ եզդիների նկատմամբ վարած քաղաքականությունները: Համաձայն նրա կարծիքի, եզդիները չեն եղել [օսմանյան] ազգային պահակազնդի համակարգի մաս եւ պաշտոնական շրջանակում ունեցել են անորոշ կարգավիճակ¹³: Մերժվել են նաեւ եզդիական զորագնդեր կազմավորելու, ինչպէս նաեւ՝ նրանց ու ալեւիներին¹⁴ Համիդիե հեծելազն-

¹¹ անաֆիզմ, Հանաֆիական մազհաբ կամ Հանաֆիա՝ իսլամի սուննի ուղղության կրոնաիրավագիտական 4 դպրոցներից մեկը, որը հիմնադրել է մահմեդական գիտնական, աստվածաբան եւ իրավագետ Աբու Հանիֆան (699–767 թթ.): Առավել մանրամասն տե՛ս B. WHEELER, Applying the Canon in Islam: The Authorization and Maintenance of Interpretive Reasoning in Hanafi Scholarship, New York, 1996, եւ N. TSAFRIR, The History of an Islamic School of Law: The Early Spread of Hanafism, «Harvard Series in Islamic Law», vol. 3, Cambridge, 2004, ինչպէս նաեւ՝ G. BURAK, The Second Formation of Islamic Law: The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire, «Cambridge Studies in Islamic Civilization», New York: Cambridge University Press, 2015 եւ այլն (ծնթ. թրգմ.):

¹² Համիդիե զինյալ հեծելազնդերի գործունեության ժամանակաշրջանում եզդիների դեմ ձեռնարկված միջոցները լավագույն նկարագրված են հետեւյալ հրատարակության մեջ՝ H. FENZ, Die Hamidiye-Milizien: Grenzland außer Kontrolle, in: «Strukturelle Zwänge-Persönliche Freiheiten. Osmanen, Türken, Muslime: Reflexionen zu gesellschaftlichen Umbrüchen. Gedenkband zu Ehren Petra Kapperts», heraus. von H. Fenz, «Studien zur Geschichte und Kultur des Islamischen Orients», Band 21, Berlin: Verlag Walter De Gruyter, 2009: «Նրանց ճիշտ ուղու վրա կանգնեցնելու՝ հարչուրամյակներ շարունակ կրկնվող բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո եզդիների ութսուն գյուղ եւ շիաների երեսուն ավան ընդունել են Ճշմարիտ Հավատի պատիվը: Երեկ նրանց առաջնորդները խղճի լիակատար ազատությամբ ընդունել են իմ՝ Մոսուլ գալու եւ մահմեդականություն ընդունելու հրավերը» (անդ, էջ 117): Մոսուլի շրջակայքում առկա եզդիական 80 գյուղի բնակչությունը մահմեդականություն է ընդունել:

¹³ S. E. GÖLBAŞI, The Yezidis and the Ottoman State: Modern Power, Military Conscription, and Conversion Policies, 1830–1909, Istanbul: Boğaziçi University, 2008, էջ 69՝ հղելով Զ. Ս. Գեսթին:

¹⁴ Հայտնի են նաեւ «ալեւիտներ», «ալավիտներ», «ալաուիներ», «ալիականներ» եւ այլ անուններով: Իրենց համարում են Մուհամմեդի զարմիկ եւ փեսա, խալիֆ Ալի իբն Աբի Թալիբի (մոտ 600–656–661 թթ.) հետեւորդներ: Մահմեդականության ներսում ձեւավորված կրոնամշակութային սուլն համայնքի ծագման պատմության վերաբերյալ առկա են հակասական վարկածներ, որոնցից մեկի համաձայն՝ ալիականությունը Թ. դարում հիմնադրել են տասներկուական շիա իսլամի 11-րդ իմամ Հասան Ալ-Ասքարին (846–874 թթ.) եւ նրա աշակերտ իբն Նուսայրին (†-883 թթ.): Ուսումնասիրողների կարծիքով այն իսլամի խորհրդապաշտական տարատեսակներից է, սակայն դրան բնորոշ են նաեւ հուդայականության, մանիքեականության, արաբական հեթանոսության եւ նախաիսլամական իրանական հին կրոնների (օրինակ՝ եզդիականության) որոշ առանձնահատկություններ: Ալեւիտների ուսմունքի երեք հիմնական սկզբունքներն են՝ սեր եւ հարգանք բոլոր մարդկանց նկատմամբ, հարգալից վերաբերմունք առ մյուս կրոններն ու էթնիկ խմբերը, եւ հարգանք աշխատավոր ժողովրդի հանդեպ (առավել մանրամասն տե՛ս

դերի կազմում ընդգրկելու սկզբնական ծրագրերը¹⁵։ Համիդյան ժամանակաշրջանի քաղաքականությունը ներառում էր զորահավաք եւ պարտադիր զինվորական պատրաստություն¹⁶, սակայն ոչ բոլոր եզդիական համայնքներն էին հետեւում այդ հրահանգներին. վերջիններս հաճախ փորձում էին համառել զինվորական ծառայության փոխարեն փոխահատուցում վճարելու մեջ։ Հալեպի, Դիարբեքիի եւ Վանի նահանգներում բնակվող եզդիներն իսկապես հարմարվում էին զորակոչի եւ ռազմական պատրաստության պահանջներին, բայց կային նաեւ եզդիներ, որոնք փորձում էին դիմադրել, ինչպես, օրինակ՝ Մոսուլի նահանգում։ 1890-ական թթ. սկզբներին [Օսմանյան] կայսրությունը կրկին փորձեց մահմեդականացնել եզդիներին։ Ստեղծվեց «Խորհրդատվություն եւ համոզվածություն» (թուրք.՝ «Heyet-i Tefhimiyе») հանձնաժողովը, բարձրաստիճան եզդիներն աքսորվեցին, իսկ 1890-ական թթ. գեներալ Օմեր Վեհբի Փաշան¹⁷ ուղարկվեց Սինջար ու Շելխան՝ եզդիական շրջաններ, որոնք ցույց էին տալիս զինված դիմադրություն¹⁸։ Սույն հարկադրյալ քաղաքականությունը կյանքի կոչելու համար գեներալը հրամայել է բռնություն կիրառել։ Ինչպես բնութագրել է Սելիմ Դերինգիլը¹⁹՝ «բավականին դաժան մեթոդների եւ մշտական բռնաճնշումների կիրառմամբ՝ նրան հաջողվել է եզդիների որոշ հատվածին պարտադրել Հանաֆիա-

I. ENGİN & E. FRANZ, Aleviler/Alewiten, Cilt 1 Band: Kimlik ve Tarih/Identität und Geschichte, Mitteilungen, Band 59, Hamburg: Deutsches Orient Institut, 2000, ևս նույնի, Aleviler/Alewiten, Cilt 2 Band: İnanç ve Gelenekler/Glaube und Traditionen, Mitteilungen, Band 60, Hamburg: Deutsches Orient Institut, 2001, *ինչպես նաեւ՝ նույնի*, Aleviler/Alewiten, Cilt 3 Band: Siyaset ve Örgütler/Politik und Organisationen, Mitteilungen, Band 61, Hamburg: Deutsches Orient Institut, 2001; Հմմտ. A. YAMAN & A. ERDEMİR, Alevism-Bektashism: A Brief Introduction, London, 2006, *եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.*);

¹⁵ Տե՛ս J. KLEIN, նշ. աշխ., 2011, էջ 50:

¹⁶ Տե՛ս E. GÖLBAŞI, նշ. աշխ., 2008, էջ 69 շրնկ.:

¹⁷ Թուրքական հատուկ՝ «Ֆիրկա-ի Իսլահիյե» զինվորական ստորաբաժանման (զբաղվում էր Անատոլիայի քոչվորական ցեղերին նստակեցություն պարտադրելու գործընթացի հետ կապված խնդիրների լուծմամբ) հրամանատարությունն ստանձնելու պահին վերոնշյալ թուրք բարձրաստիճան զինվորականին արդեն շնորհված է եղել ֆերիկի (արաբերեն բառ, որը նշանակում է գեներալ-լեյտենանտ) կոչում, այդ իսկ պատճառով եզդիների պատմական հիշողության մեջ նա մնացել է «Ֆերիկ Փաշա» անունով (սույնի առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս E. GÖLBAŞI, 'Devil Worshipers' Encounter the State: 'Heterodox' Identities, State Building, and the Politics of Imperial Integration in the Late Ottoman Empire, in: "The Ottoman East In The Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics", ed. by Y. T. Cora, Dz. Derderian, A. Sipahi, London-New-York, 2016, մաս II, գլ. 6-րդ, էջ 133–158՝ ծնթ. թրգմ.):

¹⁸ Տե՛ս E. GÖLBAŞI, նշ. աշխ., 2008, էջ 73:

¹⁹ Բոսֆորի համալսարանի (Ստամբուլի եւրոպական հատվածում) ակադեմիկոս եւ պատմության դասախոս (ծնթ. թրգմ.):

կան²⁰ Իսլամ»²¹։ Օմեր Վեհբի Փաշան նաեւ Լալեշի եզդիական սրբավայրը վերածել է մահմեդական մեդրեսեի²² (դպրոց) եւ 1892 թ. հրամայել պատժիչ գործողություններ ձեռնարկել Շեյխանի ու Սինջարի եզդիական բնակավայրերում։ Դրանք ներառում էին ռազմական արշավներ եւ Լալեշի սրբավայրի կողոպուտ։ Հինգ ամիս տեւած պատժիչ գործողություններից հետո սուլթան Աբդուլ Համիդը պաշտոնանկ է արել Օմեր Վեհբի Փաշային²³։

Հեզնալի է նաեւ այն իրողությունը, որ երբեմն քրիստոնեության ընդունումն եզդիներն ընկալել են որպէս Օսմանյան կայսրությունում կրոնական զրդապատճառներով պայմանավորված հալածանքներից փրկվելու միակ ճանապարհ. օրինակ՝ նմանօրինակ դեպքեր արձանագրվել են ԺԹ. դարավերջին Մոսուլի դաշտավայրում²⁴, ինչպէս նաեւ՝ գեներալ Օմեր Վեհբի Փաշայի՝ 1892 թ.-ին կազմակերպած հալածանքների ընթացքում²⁵։ Քրիստոնյա դառնալն ավելի հեշտ էր, քան մահմեդականություն ընդունելը, իսկ ռազմավարական առումով այդ իրողությունը նաեւ ծա-

²⁰ Սուլյի առնչությամբ տե՛ս 72-րդ ծնթ.։

²¹ Sêu S. DERİNGİL, The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908, "Comparative Studies in Society and History", vol. 35, № 1, Cambridge University Press, 1993, էջ 18, ամբողջական հղումը՝ էջ 3–29։

²² Մեդրեսե (արաբերեն բառ, որը նշանակում է «վայր, որտեղ ուսումնասիրում են»)։ մահմեդական ուսումնական հաստատություն, որն ունի միջնակարգ դպրոցի եւ հոգեւոր ճեմարանի դերակատարություն։ Մեդրեսեները, հիմնականում, բացվել են խոշոր մզկիթներին կից։ Առաջին մեդրեսեն բացվել է Մարոկկոյում 859 թ.։ Դրանք լայն տարածում են գտել Թ.-ԺԳ. դդ. իսլամադավան երկրներում։ Մահմեդական սուլյն դպրոցներում դասավանդվել են արաբերեն, Դուրան, Դուրանի մեկնություն (Թաֆսիր), Հադիս (Մուհամմադ մարգարեի կյանքի տարբեր դրվագների մասին պատմող գրույցներ, արաբական իրավագիտության (ֆիկհ) 4 հիմքերից մեկը), Քալամ (եզրաբանորեն՝ դոգմատիկ համակարգ, աստվածաբանություն, իսկ լայն իմաստով՝ բանականության հիմամբ կրոնափիլիսոփայական թեմաների շուրջ արտահայտված յուրաքանչյուր դատողություն), Շարիաթ (իսլամի կրոնական եւ իրավական օրենքների ժողովածու, որը մշակվել է Արաբական խալիֆայությունում՝ է.-ԺԲ. դդ.) եւ Իսլամի պատմության ու հարակից այլ առարկաներ (ծնթ. թրգմ.)։

²³ Օմեր Վեհբի Փաշան մեղադրվեց առանց Պատերազմի Նախարարության համապատասխան թույլտվության օսմանյան զորքերին մարտի ուղարկելու մեջ եւ գամվեց անարգանքի սյունին (տե՛ս J. S. GUEST, նշ. աշխ., 1987, էջ 134)։

²⁴ Sêu N. FUCCARO, նշ. աշխ., "Middle Eastern Studies", vol. 35, № 2, 1999, էջ 1–26։

²⁵ Զ. Ս. Գեսթը վերլուծել է 1892 թ. Ֆրանսիայի [ազգությամբ ասորի] փոխհյուպատոս Նիկոլա Սյուֆրին հասցեագրված խնդրագրերը։ Այն ստորագրել են ավելի քան հարյուր եզդիներ, որոնք կարծում էին, թե, ընդունելով քրիստոնեություն, կարող են խուսափել հալածանքներից։ Սյուֆրին, սակայն, հրամայել են հեռու մնալ եզդիական հարցից (տե՛ս J. S. GUEST, նշ. աշխ., 1987, էջ 130 շրնկ.)։

ռայել է իբրեւ «կոսմետիկ» լուծում. քաղաքական լարված իրադրությունների թուլացման դեպքում եզդիները կարող էին չեղարկել իրենց որոշումը²⁶։ Եզդիները, ընդհանուր առմամբ, բռնի կրոնափոխությունից խուսափելու համար քիչ այլընտրանք ունեին՝ բացի Ռուսաստանում²⁷ ապաստանելուց կամ քրիստոնեություն ընդունելուց, իսկ վերջինը երաշխավորված չէր։ Օրինակ՝ Մոսուլում գտնվող Ֆրանսիայի հյուպատոսին²⁸ եւ Մարդինի բրիտանացի թարգմանին²⁹ ուղարկված նամակները, որոնցում արտահայտված էր եզդիների՝ քրիստոնեություն ընդունելու մտադրությունը, ապարդյուն էին։ Չունենալով ընտրության լավ հնարավորություններ՝ Սինջարում ընդդեմ բռնի մահմեդականացման սկսվեց դիմադրության մի շարժում, որին աջակցում էին նաեւ մյուս նահանգներում ապրող եզդիները։

Մակդիսին ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրել է «օսմանյան օրիենտալիզմը»³⁰՝ առանձնահատուկ այն ուղիները, որոնց միջոցով դասական օսմանյան պարադիգմը³¹ ԺԹ. դարում ստեղծում էր իր «ձեւը»։

²⁶ Ու. Լյունգյորն ուսումնասիրել է Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ եւ այդ ընթացքում հայերի՝ առերեւոյթ մահմեդականություն ընդունելու իրողությունը (Sku U. Ü. ÜNGÖR, The Kurdish Involvement in the Armenian Genocide, 1915 and Beyond, in: “100 Jahre Völkermord an ArmenierInnen und die KurdInnen: Komplexe Vergangenheit und Nachwirken in der Gegenwart”, heraus. von F. Hennerbichler, Ch. Osztovcics, M. Six-Hohenbalken, T. Schmidinger, Wien: Caesapress, 2015, էջ 11–24)։

²⁷ Sku E. GÖLBAŞI, նշ. աշխ., 2008, էջ 70։

²⁸ Անդ, էջ 102։

²⁹ Sku J. KLEIN, նշ. աշխ., 2011, էջ 190 շրնկ. եւ էջ 233։ [Մեծ] Բրիտանիայի հյուպատոսը հասկացավ, որ սույն շահագրգռվածությունը հալածանքներից փրկվելու մի փորձ էր եւ հրաժարվեց հանդես գալ իբրեւ պաշտպանիչ ուժ։

³⁰ «Օրիենտալիզմ» (լատ.՝ «orientālis») եզրույթն օգտագործում են արեւմտյան արվեստաբանները, գրականագետներն ու մշակութաբանները Արեւելքի ժողովուրդների մշակույթի, պատմության, գրականության եւ արվեստի նկարագրության համար։ Մեկ այլ ձեւակերպման համաձայն՝ օրիենտալիզմը «հասարակական եւ գեղարվեստական կյանքի երեւույթների, մշակութային գործնական փորձառությունների եւ գաղափարախոսական դրույթների մի համալիր է, որը փոխկապակցված է դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական լայն համատեքստի հետ» (տե՛ս Է. Ա. ЧАЧ, Ориентализм В Общественном И Художественном Сознании Серебряного Века, автореферат дис. канд. исторических наук, Санкт-Петербург, 2012, էջ 3՝ ծնթ. թրգմ.)։ Էդվարդ Սայիդի «Օրիենտալիզմ» գրքի (1978 թ.) տպագրվելուց ի վեր՝ «օրիենտալիզմ»-ն ակադեմիական քննարկումներում հաճախ գործածվում է որպես մերձավոր արեւելյան, ասիական եւ հյուսիսաֆրիկյան հասարակությունների նկատմամբ արեւմտյան իշխողական վերաբերմունքն արտահայտող եզրույթ (առավել մանրամասն տե՛ս Է. Վ. SAID, Orientalism, New York: Pantheon Books, 1978՝ ծնթ. թրգմ.)։

³¹ «Պարադիգմ» (հին հուն.՝ «παράδειγμα»՝ «օրինակ, նմուշ») եզրույթն առաջին անգամ օգտագործել է Պլատոնը՝ տիեզերքի ինքնագոյացման նախապատկերի նշանակությամբ։ Ներկայումս այն նշանակում է հասկացությունների հատուկ շարք կամ մտածողության

Օսմանյան կայսրության արդիականացման ժամանակաշրջանում կիրառվել են ստորակարգման ռազմավարություններ՝ պայմանավորված կրոնական, դասակարգային եւ էթնիկ հատկանիշներով: Ի տարբերություն քրիստոնյաների ու հրեաների՝ եզդիները, այնուամենայնիվ, դեռեւս ժէ. դարում համարվել են «հերետիկոսներ»: Թեեւ քրիստոնյաների եւ հրեաների նկատմամբ առկա էր հանդուրժողականություն, չնայած որ [թուրքերը] նրանց երբեք էլ չեն ընկալել [իրենց] հավասար, եզդիները դրուզների³² պես համարվել են օտարականների ակնհայտ օրինակներ: Որոշակի իրավիճակով պայմանավորված՝ նմանատիպ հերետիկոսությունը կարող էր անտեսվել, կամ՝ ոչ³³: ԺԹ. դարի վերափոխումների

օրինաչափությունների հստակ ամբողջություն՝ ներառյալ տեսությունները, հետազոտության մեթոդները, կանխագրույթներն ու չափորոշիչները, որոնց համաձայն՝ գիտության եւ փրկսոփայության ոլորտներում իրականացվում են հետագա կառուցումները, ընդհանրացումներն ու փորձերը: Եզրույթն օգտագործվել է նաեւ լեզվաբանության եւ հոետորության մեջ, սակայն 1960-ական թթ. վերջերից այն հիմնականում կիրառվում է գիտության փրկսոփայության եւ գիտության սոցիոլոգիայի բնագավառներում: Պարագիգմի արդի իմաստը ներկայացրել է ամերիկացի ֆիզիկոս եւ գիտության պատմաբան Թոմաս Կունը՝ իր «Գիտական հեղաշրջումների կառուցվածքը» (T. S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions, 2nd ed., University of Chicago Press, 1970) աշխատության մեջ. «Պարագիգմների ներքո ես հասկանում եմ համընդհանուր ճանաչում գտած գիտական նվաճումները, որոնք սահմանված ժամանակի ընթացքում գիտական հասարակությանը տալիս են խնդիրների առաջադրման եւ դրանց լուծման կադապարը» (տե՛ս T. Kuhn, Структура научных революций, Москва, 1977, էջ 11: Հմմտ. Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Օտար բառերի բառարան, Երեւան, 2011, էջ 417): Ի հավելումն՝ նշենք նաեւ, որ «պարագիգմ» եզրույթը կիրառվում է քաղաքագիտության մեջ եւս. կան 4 խմբի պարագիգմեր՝ աստվածաբանական, բնագիտական, ընկերային եւ ռացիոնալ-քննադատական: Այսինքն՝ վերջին բնագավառում «պարագիգմ» եզրույթը նշանակում է տրամաբանական, մտավոր հատուկ կադապար, որն սահմանում է իրականության ընկալման ու մեկնաբանության ուղիները: Սույն ուսումնասիրության համապատասխան հատվածում եզրույթը, հավանաբար, պետք է ընկալել այս վերջին իմաստով (ծնթ. թրգմ.):

³² Մահմեդականության շիա ուղղության իսմայելական աղանդի ուրույն ճյուղավորման հետնորդ արաբներ, որոնք բնակվում են Լիբանանում, Սիրիայում, մասամբ՝ Իսրայելում: Դրուզների աղանդն առաջացել է ԺԱ. դարասկզբին Եգիպտոսի եւ Հարավային Լիբանանի իսմայելականների շրջանում՝ Դարազիի քարոզչությամբ (նրա անունով էլ կոչվել են հետեւորդները): Նրանք ընդունում են Ֆաթիմյան Հաքիմ խալիֆի (996—1021 թթ.) մարգարեությունը եւ սպասում են նրա երկրորդ գալստյանը: Կազմում են ներփակ համայնք, որում ուկիլները (գիտակները) ղեկավարում են կրոնական պարտականություններից զերծ ջուհհանների (շարքային հավատացյալների) հոտը (առավել մանրամասն տե՛ս P. K. Hitti, The Origins of the Druze People and Religion: With Extracts from Their Sacred Writings, Library of Alexandria, 1928, եւ S. Swayd, The Druzes: An Annotated Bibliography, Kirkland, Washington: ISES Publications, 1998, *ինչպես նաեւ՝ նույնի*, Historical Dictionary Of The Druzes, vol. 3, Scarecrow Press, 2006, եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.):

³³ Տե՛ս U. MAKDISI, Ottoman Orientalism, “The American Historical Review”, vol. 107, № 3, 2002, էջ 774, ամբողջական հոդվածը՝ էջ 768—796, <https://doi.org/10.1086/ahr/107.3.768>:

ժամանակաշրջաններում «օսմանները գաղութատիրական դիրքորոշում որդեգրեցին իրենց կայսրության ծայրամասային գավառներում բնակվող ժողովուրդների նկատմամբ»³⁴, որի շրջանակում հատկապես քոչվորությունը նգովք էր արդիականության համար, իսկ քոչվորների «վայրի բնավորությունն ու ատելությունը», համաձայն Դերինգիի նկարագրության, արժանի էր արհամարհանքի³⁵: Օսմանյան կայսրությունը փորձեց «քաղաքակրթական ծրագրեր» իրականացնել կայսրության ծայրամասերում (ինչպես, օրինակ՝ Հիշագում³⁶ կամ Լիբանանում): Եզդիիների՝ հիմնականում որպես անասնապահների, նախրապանությամբ զբաղվելու կենսակերպը լրացուցիչ գործոն էր նրանց հերետիկոսության մեղադրանք ներկայացնելու համար, որի արդյունքում էլ նրանք օտարվեցին [հասարակությունից]:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

Անգլերենից թարգմանությունը՝
ՅՈՒԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

³⁴ S. S. DERINGIL, "They Live in a State of Nomadism and Savagery": The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate, "Comparative Studies in Society and History", vol. 45, № 2, 2003, էջ 331–42:

³⁵ Անդ, էջ 317 շրնկ.:

³⁶ Գտնվում է Արաբական թերակղզու արեւմուտքում: Մահմեդականության առաջացման պատմական բնօրրանն է. այստեղ են գտնվում մահմեդականների սրբազան քաղաքները՝ Մեքքան եւ Մեդինան: 1916–1925 թթ. Հիշագը անկախ միապետություն էր, որն ստեղծվել էր արաբական մի քանի ցեղերի՝ Օսմանյան կայսրության դեմ բարձրացրած ապստամբության հետեւանքով: Հիշագի առաջին թագավորը Հուսեյն բեն Ալին (1916–1924 թթ.) էր, երկրորդը՝ նրա որդի Ալի բեն Հուսեյնը (1924–1925 թթ.): 1925 թ. այն գրավում է Նաջդի կամ Նեջդի սուլթանությունը, որից հետո նորաստեղծ պետությունն սկսում է կոչվել Նեջդի եւ Հիշագի թագավորություն, իսկ 1932 թ. սուլյն միացյալ պետությունը վերանվանվում է Սաուդյան Արաբիա (առավել մանրամասն տե՛ս А. М. ВАСИЛЬЕВ, История Саудовской Аравии (1745 г.—конец XX в.), Москва, 1994, եւ S. MACKAY, The Saudis: Inside the Desert Kingdom, New York, 2002, *ինչպես նաեւ*՝ «История Востока», т. 5: «Восток в новейшее время (1914–1945 гг.)», отв. ред. Р. Г. Ланда, Москва, 2006՝ ծնթ. թրգմ.):